

Ruxandra Cesereanu
(coordonator)

Herta Müller, un puzzle

(Studii, eseuri și alte texte)

Cluj-Napoca, 2019

Preambul	5
De ce un puzzle	7
CHESTIUNEA IDENTITARĂ	9
Radu Pavel Gheo, <i>Herta Müller – identitate și respingere</i>	11
Roxana Rogobete, <i>Herta Müller dincolo de literaturile naționale</i>	24
Caius Dobrescu, <i>Herta Müller și moștenirea globală a culturii settler</i>	38
TRAUMĂ ȘI DINCOLO DE TRAUMĂ	59
Marta Petreu, <i>Scriind din rană ca dintr-o călimară</i>	61
Sanda Cordoș, <i>Palimpsestul traumelor</i>	82
Ruxandra Cesereanu, <i>Antigona preschimbă trauma în memorie (despre spaimă și morminte etice)</i>	97
Graziella Predoiu, <i>Spiritul justițiar al memoriei: ipostaze ale dictaturii în textele Hertei Müller</i>	115
Cosmin Dragoste, <i>Erosul și surogatele sale ca modalitate a supraviețuirii într-un regim opresiv</i>	130
Antonio Patraș, <i>Herta Müller și bucuria de a trăi</i>	143
MEMORIE ȘI CARTOGRAFIE	155
Marius Conkan, <i>Reprezentări spațiale în proza Hertei Müller: o lectură geocritică</i>	157
Călina Părău, <i>Neîmpăcarea autobiografică: Herta Müller</i>	171
FOTOGRAFII, IMAGINI, PRIVIRI	181
Angelo Mitchievici, <i>Herta Müller – fotogramele punctate și literatura traumei</i>	183

Dana Bizuleanu, „Nevoit să vorbesc despre căpățâna mea ca despre un teren, terenul unui lagăr”

(imagini-transfer în proza Hertei Müller) 198

Aura Poenar, *Cerul alb-negru a rămas gol. Despre imaginea-ecran și privirea localizată în lumea unui regim totalitar* 213

ANIMALITATE ȘI POSTUMAN 233

Carmen-Veronica Borbély, *Despre viața nudă (Studiu de caz: Încă de pe atunci vulpea era vânătorul)* 235

Mihaela Ursă, *Musofobie și totalitarism*.

Herta Müller și Art Spiegelman despre oameni și șoareci 248

Laura T. Ilea, *Animalul inimii în cheie fenomenologică* 261

DESPRE POEZIE ȘI ALȚI DEMONI 275

Ernest Wichner, *La aniversarea marii poete* 277

Ion Pițoiu, *Efectele narrative ale metonimiei și poetica obiectualității* 282

Florin Balotescu, *Herta Müller – poetul ca stalker spre zona liberă* 294

Simona Popescu, *Tropisme. Asamblaj. Reazem (fragment)* 305

BIONOTES, ABSTRACTS, KEYWORDS 325

Chestiunea identitară

Având în vedere că în cadrul unei întâlniri cu un grup de elevi din clasa a XI-a, la care am participat, am constatat că majoritatea dintre ei sunt de acord cu ideile identitare, am decis să încerc să le explic în ce se bazează aceste idei și să încerc să le demonstreze că există și altă modalitate de a se exprima. În următorul articol voi încerca să demonstreze că ideile identitare sunt într-o liniă directă cu ideile naziste și că nu există altă modalitate de a se exprima decât prin identitatea națională.

RADU PAVEL GHEO

HERTA MÜLLER – IDENTITATE ȘI RESPINGERE

Pentru toți istoricii literari, fie ei din România sau din Germania, Herta Müller reprezintă ceea ce s-ar putea numi „o nucă tare”. Inclasificabilă sau greu clasificabilă, ea nu poate fi fixată cu fermitate în nici una dintre cele două literaturi într-o cartografie făcută cu mijloace tradiționale, fondată pe criterii cum sunt cel lingvistic ori cel etnic, ba nici măcar printr-un decupaj teritorial, în care harta unei literaturi se suprapune, mai mult sau mai puțin perfect, pe harta politico-administrativă a unei țări. Istoricii și teoreticienii literari din România o ignoră adesea, pe temeiul criteriului lingvistic: este o scriitoare de limbă germană, aşadar se plasează în afara spațiului literaturii române. În Germania nu puține sunt vocile critice care îi evidențiază alteritatea (est-europenismul ori chiar românitatea), fie pentru a îi elogia prospetimea viziunii – uneori doar o altă denumire pentru exotism –, fie pentru a-i critica inaderența la temele specifice Germaniei. Singurul atribut necontestat al apartenenței ei rămâne cel regional, care în acest context nu este subsumat automat celui național.

Apartenență prin respingere

Paradoxal, tocmai identitatea problematică pe care Herta Müller o respinge în nenumărate feluri (fără a-și dezavua totuși originile!) este concomitent și marca sa identitară. Paradoxul e de fapt doar aparent, fiindcă respingerea vehementă și repetată a unei realități – fie ea una socială, cum este identitatea de grup, fie

una socio-istorică, cum este cea șvăbească-germană sau cea românească – este ea însăși o confirmare a acelei realități, o recunoaștere a existenței ei. Întreaga operă a Hertei Müller este un rezultat și o ilustrare a ceea ce vom numi aici *apartenența prin respingere*, prin negare și refuz. Confruntarea dintre identitatea personală a autoarei și identitatea ei socială, cu straturile ei diferite – și pe care scriitoarea le respinge rând pe rând – este caracteristica predominantă a creației ei. Ba chiar am spune că același conflict este și elementul declanșator al scrisului Hertei Müller.

Personalitatea auctorială a Hertei Müller (comparabilă, dar nu similară cu personalitatea biografică) s-a clădit pe o constantă opoziție critică la adresa identității ei sociale, cu care a intrat în conflict și pe care a refuzat să o asocieze identității personale. Fuga de identitate (socială) a Hertei Müller nu este o fugă de etichetări, ci de valorile asociate oficial structurilor sociale rigide și depersonalizante. Este o fugă de înregimentare, o respingere a integrării forțate într-o comunitate închisă, conservatoare, cu reguli, norme comportamentale și legi restrictive și uniformizante, ce anulează personalitatea individului ca ființă unică, irepetabilă și independentă. Herta Müller scrie pentru a se salva, pentru a își păstra integritatea și individualitatea; este soluția pe care a găsit-o pentru a ieși din această criză a identității. Pentru ea scrisul a devenit – nu a fost, ci a devenit – o necesitate existențială și morală:

Eu nu am altă cale decât să scriu. Dacă n-aș vrea să scriu despre asta, nu ar trebui să scriu. Nu *trebue* să scrii, de ce să scrii? Sunt atâtea cărți pe lume, nimici nu le poate citi pe toate... Nu aşteaptă nimeni o carte în plus. Dacă nu ar trebui să fac pentru mine toate acestea – ca să mă pot ține pe mine de mâna –, nu aș face-o. Eu nu vreau să fiu scriitor. Nu acesta e motivul pentru care scriu. Nu am încotro. Și nu eu am ales. Eu nu mi-am ales viața pe care am trăit-o în România, nu mi-am dorit-o. În fiecare secundă îmi spun că aș fi preferat să nu scriu niciodată

nici un cuvânt. Aș fi vrut să am altă meserie, să fac altceva în viață și să nu mi se întâmple ceea ce mi s-a întâmplat. Asta e. Și dacă n-o să mai trebuiască să-mi fac ordine în mine, n-o să mai scriu. Sper să vină clipa aceea.¹

Distanțarea critică nu se manifestă doar față de comunitatea rurală șvăbească, căci pe parcursul său biografic prozatoarea a fost supusă presiunii a două astfel de structuri conservatoare și restrictive, dispuse ierarhic: mai întâi cea a comunității șvăbești, iar apoi cea a sistemului opresiv al statului comunist, care o îngloba și controla pe cea dintâi. Astfel, în timp, identitatea ei personală s-a modelat adversativ față de ambele sisteme în care era inclusă ca individ. Nu le respinge pentru ceea ce sunt – un dat, pe care nu are nici un sens să îl negi –, ci pentru ceea ce ajung să-i facă ființei umane. Fenomenul nu este singular, iar în cazul Europei Centrale, cu complexele sale ordonări și reordonări ale grupurilor etno-naționale, el ajunge chiar să reprezinte o caracteristică definitorie pentru acest spațiu, după cum remarcă Adriana Babeti:

Problema identității colective se pune aşadar în termenii dialecciei eu/noi. Acționând ca solidaritate de grup (grupul fiind o noțiune controversată, de altfel, în câmpul sociologiei) și dublată de sentimentul apartenenței, identitatea colectivă (determinată rasial, etnic, domestic, profesional, economic, religios, cultural, pe criterii de vîrstă, de sex etc.), se manifestă cu precădere în împrejurări dramatice pentru respectivul grup aflat în situație de criză. [...] Uneori, când, dintr-un motiv sau altul, identitatea comunitară se dovedește a fi frustrantă pentru aspirațiile personale, indivizi vor încerca, prin strategii adecvate, să se repoziționeze social, părăsindu-și grupurile de apartenență.²

¹ Herta Müller, „Aș fi preferat să nu scriu niciodată nici un cuvânt”, dialog cu Gabriel Liiceanu, în *Dilema veche*, nr. 347, 7 octombrie 2010.

² Adriana Babeti, „Identitate și criză în Europa Centrală”, în *Dilemele Europei Centrale*, Editura Mirton, Timișoara, 1998, pp. 69-70.

Surse ale creației și universul tematic

Însăși literatura Hertei Müller este o formă de manifestare a acestei opozitii, este concretizarea revoltei individului față de normele și regulile opresive ale comunității și apoi ale statului comunist. Pentru ea scrisul a reprezentat o soluție de criză și a apărut ca o reacție la ambele identități sociale, cea germană (șvăbească) și cea românească, a căror presiune a reprezentat impulsul declanșator – un fel de *primum movens* – al operei sale. Interesant este că putem determina cronologic momentul când Herta Müller a început să scrie literatură – de fapt, când a început să lucreze la ceea ce avea să devină volumul *Tinuturile joase* – și a devenit conștientă de importanța scrisului, pe care l-a utilizat ca pe o soluție redemptorie, de traversare a unei crize individuale. Impulsul declanșator a avut de fapt două surse: una venind din comunitatea șvăbească – chiar din sânul propriei familii –, iar celalătă dinspre sistemul represiv al statului totalitar românesc. Le dezvăluie chiar autoarea, într-un dialog extins cu o altă mare prozatoare din România, Gabriela Adameșteanu. La un moment dat G. Adameșteanu întreabă: „Deci ai avut modele de literatură?” Iată cum continuă dialogul:

Herta Müller: Nu, dar eram în contact cu literatura și eram în contact cu persoane care scriu. Si m-a interesat fenomenul. Si atunci am început, din nou, dar asta pentru mine a fost de parcă aş începe pentru prima oară, pentru că a fost cu totul altceva. Am început să fac proză. *Murise tatăl meu și...*

Gabriela Adameșteanu: Câtă ani aveai? 24?

Herta Müller: Nu, am fost mai în vîrstă – aveam 26. Pentru situația din România eram destul de bătrână, toți ceilalți începuseră să scrie de ani de zile. S-au întâmplat multe lucruri care m-au obligat să mă gândesc ce oare o fi viața asta și ce-i cu mine, cum am ajuns ce sunt și cine sunt de fapt și ce-i cu satul acesta și cu părinții mei. În Tehnometal au început și problemele cu Securitatea, presiunea politică. Securistul întreprinderii a vrut să mă racoleze. Eu am spus nu și nu. Atunci au început să mă

tracaseze. În fiecare zi m-au chemat la secretarul de partid și la directorul întreprinderii, m-au șicanat într-un hal. [...] Cred că sub presiunea astă interioară am început atunci să scriu pentru mine. Eu am crezut că fac pentru mine, nu m-am gândit la literatură.³

Mai târziu Herta Müller își reia afirmațiile în două din discursurile sale publice, în care vorbește despre traumele identitate personale, precum și despre spațiul lingvistic și metaforic al scrierilor ei. În discursul rostit la Academia Suedeză din Stockholm în 2009, la decernarea oficială a premiului Nobel pentru literatură, ea povestește și explică legătura dintre scrisul ei și dictatura comunistă din România. Subliniind funcția terapeutică, chiar redemptorie, pe care a avut-o acesta, ea spune la un moment dat că „scrisul a-nceput în tăcere – acolo, pe treptele fabricii, unde a trebuit să stabilesc cu mine însămi mai multe decât se puteau spune. [...] În fața spaimei de moarte am reacționat prin foamea de viață⁴. Apoi, într-un al doilea text, tot un discurs din 2009, rostit cu ocazia primirii premiului de literatură Walter Hasenclever, amintește celălalt eveniment declanșator al scrisului: „Când s-a sfârșit viața tatălui meu a-nceput aşadar ceva cu totul nou în viața mea – după numai câteva zile am început să scriu, măcar că niciodată n-o plănuisem și n-avusesem nimic de gând cu literatura⁵. Aici sunt, aşadar, sursele, cauzele, și, *in nuce*, chiar temele fundamentale ale creației Hertei Müller, pe care le va relua cu obstinație, carte după carte, vreme de peste trei decenii. E o

³ Gabriela Adameșteanu în dialog cu Herta Müller, „Limba română participă la limba germană în care scriu”, în *Bucureștiul cultural*, supliment al revistei 22, nr. 25 (88), 13 octombrie 2009, subl. n.

⁴ Herta Müller, „Orice cuvânt știe ceva despre cercul drăcesc”, în *Mereu aceeași nea și mereu același neică*, traducere din limba germană de Alexandru Al. Sahighian, Editura Humanitas, București, 2011, p. 17.

⁵ Herta Müller, „Ce mare-i corpul și ce mic motorul”, în *Mereu aceeași nea și mereu același neică*, p. 90.

trăsătură remarcabilă a operei unui scriitor, după cum observă și Cosmin Dragoste, referindu-se la primul ei volum, *Tinuturile joase*: „Scriitoarea rămâne un caz unic. Nu s-a mai întâmplat ca un autor să-și rămână, peste două decenii, atât de fidel proprietelor mijloace și idei fără să cadă în manierism, desuetudine sau fără să plătisească”⁶. Însă ideea este valabilă pentru întreaga creație a prozatoarei româno-germane, inclusiv pentru cea eseistică.

În opera Hertei Müller există însă și un proces evolutiv, ce privește universul tematic. Primele ei volume de proză au ca subiect central comunitatea închisă și conservatoare a șvabilor bănățeni, pe care o cunoștea foarte bine din interior, iar aceste volume apar în perioada în care autoarea trăia încă în România. A urmat în 1989, când H. Müller se stabilise deja în R.F.G., romanul *Călătorie într-un picior*, numit de critica literară germană „un roman al emigației” și care este și singurul ei volum de ficțiune a cărui acțiune este plasată în principal în Germania. Personajul central al cărții, o femeie pe nume Irene, emigrată în Germania dintr-o țară nedefinită și numită permanent în roman cu termenul generic de „cealaltă țară” („das andere Land”), este o exilată care nu își găsește locul și rostul în Occident, iar perspectiva ei asupra Germaniei (ușor de asimilat cu cea a autoarei, care adoptă adesea în eseurile sale aceeași distanță și manifestă același sentiment de înstrăinare față de „patria strămoșilor ei”) este ceea ce imagologii numesc, conform terminologiei propuse de Hugo Dyserinck într-un text intitulat „Imagologia comparată”⁷, o *heteroimagine*, o imagine din exterior asupra unei lumi străine privitorului. De altfel – lucru foarte important –, singurul spațiu asupra căruia perspectiva scriitoarei se exercită autoreflexiv,

⁶ Cosmin Dragoste, *Herta Müller – metamorfozele terorii*, Editura Aius PrintEd, Craiova, 2007, p. 64.

⁷ Hugo Dyserinck, „Imagologia comparată”, în Alexandru Duțu (coord.), *Dimensiunea umană a istoriei*, Editura Meridiane, București, 1986, pp. 197-209.

Respect pentru oameni și cărți

ofierind o *autoimagină*, o imagine din interior asupra a ceea ce consideră a fi propria ei lume, este cel românesc (în care includem și comunitatea șvabilor bănățeni). Ca dovadă, după romanul emigrării în Germania, Herta Müller revine la ceea ce a devenit universul ei tematic specific, cel al României din perioada dictaturii ceaușiste, însă de acum perspectiva ei se extinde și în exteriorul lumii șvabilor bănățeni, iar cărțile ei devin mărturii despre universul totalitar din această țară. Scrie în limba germană, aşa cum a făcut-o dintotdeauna, numai că pentru cititorii ei germani – și încă mai mult pentru cei din alte țări, care iau contact cu opera ei prin traduceri – este o scriitoare asociată României și istoriei recente a acestei țări, în ciuda statutului proaspăt dobândit de cetățean german. Romanele *Der Fuchs war damals schon der Jäger* (Încă de pe atunci vulpea era vânătorul), apărut în 1992, *Herztier* (Animalul inimii) din 1994 sau *Heute wär ich mir lieber nicht begegnet* (Astăzi n-aș fi vrut să mă întâlnesc cu mine), publicat în 1997, sunt toate cărți de ficțiune a căror acțiune se desfășoară în România, în ultimul deceniu al dictaturii comuniste. Lor li se alătură, pe lângă romanul *Atemschaukel* (Leagănul respirației) din 2009, care fictionizează experiența poetului sas Oskar Pastior într-un lagăr din Uniunea Sovietică, volumele de eseuri ale scriitoarei, unde teme precum totalitarismul comunist, istoria recentă a României, sursele scrisului, bilingvismul și rolul limbii române în propria operă, precum și traumele personale, sunt reluate de mai multe ori, din diverse perspective, fără să-și piardă prospețimea sau forța de impact. Parcursul creativ amintit e interesant în sine, fiindcă ilustrează felul în care *distanțarea în spațiu și/sau timp au reprezentat pentru Herta Müller un imbold pentru „întoarcerea acasă”*, pentru recuperarea unui timp și a unor locuri pierdute: cărțile despre comunitatea șvabilor au fost scrise după ce autoarea și-a părăsit satul natal, iar cele despre România comunistă – după emigrarea ei în Germania.

Ambivalență constitutivă: dubla apartenență și Privirea Străină

Criticii și istoricii literari care au studiat opera și biografia Hertei Müller, fie ei români sau străini, nu aveau cum să facă abstracție de componenta românească a acestora. Mulți remarcă în schimb complexitatea acestei prozatoare greu de fixat într-un cadru identitar ferm și sub o etichetă unică, în ciuda tematicii unitare a operei ei – de exemplu, profesorul John J. White vorbește despre „complexa autoimagine a [Hertei] Müller, de ex-româncă, etnică germană, disidentă literară și potențial [cetățean] vest-german”⁸. Ca etnic german din România și (de câteva decenii) cetățean german, Herta Müller – la fel ca alți scriitori germani originari din România – își evaluează țara de origine dintr-o perspectivă dublă, din interior, dar și din exterior, concomitent și alternativ, într-o manieră mult mai complexă decât cea obișnuită, adoptând ceea ce Sanda Cordoș numește o „ambivalență constitutivă”, „astfel încât una și aceeași imagine ar putea fi citită atât ca *auto-imagine*, cât și ca *hetero-imagine*, pentru că privirea care le creează are dublă focalizare, este o privire *dinăuntru și din afară*. [...] Imaginarul românesc al scriitorilor germani originari din România are, astfel, acuitatea și concrețețea date de înstrăinare (distanțare față de o lume familiară)”⁹.

La Herta Müller această ambivalență se manifestă în două ipostaze: în prima etapă a creației sale privirea sa dublu focalizată se concentrează asupra comunității șvăbești, din interior și din

⁸ John J. White, "A Romanian German in Germany: The Challenge of Ethnic and Ideological Identity in Herta Müller's Literary Work", în David Rock, Stefan Wolff (coord.), *Coming Home to Germany? The Integration of Ethnic Germans from Central and Eastern Europe in the Federal Republic*, Berghahn Books, New York/Oxford, 2002, p. 173.

⁹ Sanda Cordoș, „Imaginar românesc la scriitorii germani originari din România”, în *Lumi din cuvinte. Reprezentări și identități în literatura română postbelică*, Editura Cartea Românească, București, 2012, pp. 123-124.

Respect pentru oameni și cărti

exterior – doar că exteriorul este de fapt spațiul românesc –, în vreme ce în a doua etapă, separată de prima prin acel „roman al emigației” amintit aici, *Călătorie într-un picior*, interiorul devine România dictaturii comuniste, iar exteriorul – Germania. Șvăboaică și româncă, ea balansează astfel permanent între perspective și identități și o face chiar și în același discurs, ca, de exemplu, în dialogul cu Gabriela Adameșteanu. Atunci când spune „...am vrut să cunosc și implicarea minorității din care vin, și falsificarea imensă a istoriei oficiale în România, în care totdeauna noi am fost numai de partea Aliaților și cu Uniunea Sovietică”¹⁰, „minoritatea din care vin” și căreia i se subsumează social este cea a șvabilor, a germanilor din Banat, în schimb atunci când vorbește despre „noi”, cei care am fost numai de partea Aliaților, mintea scriitoarei s-a comutat pe identitatea ei civică, cea românească. Aici ea privește din interior, ca membru al lor, atât comunitatea șvăbească, cât și pe cea națională, românească. Însă în același dialog, după doar câteva fraze, adoptă pe nesimțite privirea exterioară față de ambele grupuri etno-naționale, mai întâi față de români – „...tot ne arătau la începutul anilor '60 filme cu fritzi, întotdeauna cu dobitocul ăsta de neamț SS, de parcă români nu au avut de-a face cu treaba asta, ei au fost onești și noi eram pui de fasciști” –, apoi și față de șvabi – „...prin asta nemții au avut un motiv în plus să nu discute nici ei despre rolul lor”¹¹.

Apartenența ei dublă – și dublu refuzată, din pricina constrângerilor asociate ei, căci fiecare din cele două identități presupunea ca normă restrictivă subînțeleasă excluderea celeilalte (șvab, deci nu român / român, deci nu german) – o face pe Herta Müller să respingă conceptul de identitate. Întrebată de Gabriela Adameșteanu dacă are mai multe identități, ea explică:

¹⁰ Gabriela Adameșteanu în dialog cu Herta Müller, „Limba română participă la limba germană în care scriu”, loc. cit.

¹¹ Ibidem, subl. n.

Eu n-am nici una. Acesta e într-adevăr un cuvânt de lemn, parcă e tăiat în lemn. În ultima vreme, cu cât se reduc informațiile directe despre o persoană sau detaliile, cu atât mai mult se folosește cuvântul „identitate”. Și trebuie doar să spui cuvântul ăsta magic, „identitate”, și fiecare e mulțumit, deși „identitate” de fapt nu înseamnă nimic. Eu nu-l folosesc, pentru că eu cred că e un cuvânt cu totul artificial, pentru a se eschiva de la ceea ce face parte din tine.¹²

Cuvântul „identitate” este unul problematic, mai ales pentru o persoană ce conștientizează cu atâta acuitate ce înseamnă el în contextul dat. Experiențele trecutului – ale României, ale șvabilor bănățeni –, precum și cele personale, în contactele cu propria comunitate ori cu autoritățile statului român, au determinat-o pe Herta Müller să vadă inconsistențele și caracterul potențial periculos al acestui concept, care alienează individul și nimicește identitatea *personală* prin asimilarea forțată într-un grup, impunându-i o identitate *socială* stereotipă. În același timp ea nu respinge definitiv aceste identități rigide, care i-au influențat destinul și creația literară, ci le expune slăbiciunile și erorile, într-un gest de disidență deloc temperată, intermediată de literatură. Este ceea ce remarcă profesorul universitar Thomas Cooper, care afirmă că „...refuzul ei de a participa la construirea unei identități statice sugerează o reconsiderare a conotațiilor naționaliste ale exilului, invitându-ne să reconceptualizăm literatura dislocării/înstrăinării [*the literature of displacement*], nu ca pe o afirmare sau o negare a patriei și a exilului, ci mai degrabă ca pe o expresie a experiențelor deplasării, amalgamării și instabilității”¹³. Și, într-adevăr, într-unul

¹² Ibidem.

¹³ Thomas Cooper, "Herta Müller: Between Myths of Belonging", în John Neubauer, Borbála Zsuzsanna Török (coord.), *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe: A Compendium*, Walter de Gruyter, Berlin, 2009, p. 476.